

Botos Katalin,

a Szegedi Tudományegyetem
és a Pázmány Péter Katolikus
Egyetem professor emeritája
E-mail: evmkabor@gmail.com

Orosz demográfiai helyzet napjainkban

A nemzetközi sajtóban egyre gyakrabban jelennek meg adatok arról, hogy Oroszországban milyen katasztrofális a demográfiai helyzet. Jelenleg 143 millió fő az ország népessége, de az előrejelzések szerint az elkövetkező évtizedekben csökkenni fog. Oroszország elöregszik: a lakosság 13 százaléka idősebb, mint 65 éves. (Megjegyzendő, Magyarországon ez az arány 2014-ben 17,5 százalék volt!)

A népesedést – mint tudjuk – a fertilitás, a mortalitás és a migráció befolyásolja, vagyis az, hogy hány gyermek születik, mekkora a halandóság, és mekkora ki- vagy bevándorlási többlettel kell számolni a meghatározott időszakokban.

Az orosz társadalompolitikusok 2015-ben egy elemzést¹ készítettek a jelenlegi helyzetről, amelyben megállapították, hogy a születő gyermekek száma a nők gyermekvállalási hajlandóságának alakulása következtében meglehetősen alacsony. Az ún. fertilitási ráta jelenleg 1,77, ami nem biztosítja a természetes reprodukciót. Európához képest ugyanakkor nem is annyira rossz, hiszen az EU-ban is csak 1,61 az átlag. Csupán Franciaországban, Svédországban, Írországban és Nagy-Britanniában volt ennél magasabb adat, és egyedül a franciáknál érte el a közelmúltban a reprodukcióhoz szükséges 2,0-es értéket. Franciaországban azonban sokan felvetik, hogy a kedvező fertilitási ráta csak a bevándorlók nagy számának köszönhető, ami nem kevés probléma forrása. (Magyarországon a mutató 2014-ben 1,34, 2015-ben 1,44 volt.)²

¹ ARKHANGELSKY, V. – BOGEVOLNOV, YU. – GOLDSTONE, J. – KHALTOURINA, D. – KOROTAYEV, A. – MALKOV, A. – NOVIKOV, K. – RYAZANTSEV, S. – RYBALCHENKO, S. – SHULGIN, S. – STECK, P. – YURIEV, Y. – ZINKINA, J. – ZVEREVA, N. [2015]: *Critical 10 Years. Demographic Policies of the Russian Federation: Successes and Challenges*. Russian Presidential Academy of National Economy and Public Administration. Uchitel Publishing House. Moscow. https://www.researchgate.net/publication/275041934_Critical_10_Years_Demographic_Policies_of_the_Russian_Federation_Successes_and_Challenges

² Az adatok forrása – ha másképp nem jelzem – az első lábjegyzetben szereplő kiadvány. A magyar és a kelet-európai adatok a KSH, illetve az Eurostat adatbázisából származnak.

Ugyanakkor azt is látni kell, hogy az oroszországi alacsony termékenység – éppúgy, mint nálunk – sokkal korábbi folyamatokra vezethető vissza. A születésszám katasztrofális csökkenése még az 1980-as években kezdődött, s a termékenységi ráta a rendszerváltozás idején, a jecini időkben érte el legalacsonyabb szintjét, az 1,16-os értéket. Ez valóban elképesztően alacsony szám! Innen emelkedett fel azután a 2000-es években a napjainkat jellemző, már említett 1,77-ra, amelyben vitathatatlanul a 2006-ban megfogalmazott és bevezetett, tízéves időtartamot felölelő, tudatos születésszám-növelő program eredménye tükröződik.

Az orosz népesség száma 1990 óta először 2015-ban emelkedett, a bevándorlás nélkül számítva 22 700 fővel. Bevándorlással együtt viszont 2013-ban majdnem 300 ezer fővel gyarapodott az ország. Huszonöt éven át azonban csökkenés volt rá jellemző. Ebben szerepet játszott a termékenységi ráta alacsony szintje, a magas halálozási ráta s a rossz egészségügyi körülmények (beleértve a széles körű alkoholizmust is, ami különösen a férfiak igen korai halálozásában mutatkozik meg).

Az, hogy 1990 után mi volt a hatalmas zuhanás oka, nem szorul mélyebb magyarázatra. Az addig sem túl magas orosz (szovjet) életszínvonal a jecini időkben katasztrofálisan alacsony szintre csökkent, és a szovjet-orosz történelem egyik legsúlyosabb korszaka következett be. (Mindez az ún. „demokratikus átalakulás” eredményeképp történt!) A vadkapitalizmus kontrollálatlan uralmának lehettünk tanúi: bankok garázdálkodtak, és oligarchák, nem válogatva az eszközökben, hatalmas vagyont szereztek. Az egyszerű nép eközben a nyomor szintjére süllyedt. Az értelmiség, ha tehette, emigrált. Így nem csoda, hogy sokan örömmel üdvözölték a rendet teremtő, erőskezü orosz vezető megjelenését a politikai színpadon.

Oroszország 2006 és 2012 között demográfiai szempontból (is) jelentős javulást élt meg. A teljes termékenységi ráta a 2006-os 1,3-ról 1,7-re, több mint 30 százalékkal emelkedett, ami világméretekben is az első helyre tette Oroszországot a termékenység ütemének növekedése tekintetében.

Abszolút számokban 2012-ben 1 896 ezer gyermek született, ami a 2006. évi 416 ezer főhöz képest komoly eredmény. A nyers születési ráta, azaz az ezer lakosra jutó gyermekszám 10,3-ról 13,3-re emelkedett. Mindez azonban távolról sem jelenti, hogy Oroszország túl van a demográfiai krízisen. Feltételezhetően ugyanis igen alacsony lesz azoknak a nőknek a száma az elkövetkezendő húsz évben, akik az 1990-es évek elején születtek. E korosztály nagysága megfelelődik, és várható, hogy kevés gyermeket szül majd. (A születések kétharmada 20–29 éves korban történik.) Így a születések száma nyilvánvalóan igen alacsony lesz húsz év múlva, még akkor is, ha a termékenységi ráta nő.

A népességszám szempontjából csökkentő hatású, hogy jelentős kohorszok lépnek be a 60-as és a 70-es éveikbe, és bár a mortalitás is alacsonyabb lett 2005 és 2012 között, mégis jelentős embervesztéssel kell számolni. Oroszország ugyanis magas halálozási rátájával – az orosz tanulmány adatai szerint – a világon 2012-ben

a 22. helyen állt. Megjegyzendő, a CIA Factbook³ ennél rosszabb képet mutat. Eszerint 2014-ben Oroszország az ezer főre jutó halálozások terén (13,8-es értékkel) a 10. helyet foglalta el (Magyarország pedig 12,6-del a 23. helyet).

A Világbank adatai szerint 1960 és 2014 között az egészségügyi helyzet javulása következtében a világon sok helyen csökkent a nyers halálozási ráta. A fejlődő országokban a zuhanásszerű javuláshoz hozzájárult a népességrobbanás, a magas születésszám is, hiszen így a lakosságszámra vetítve alacsonyabb lett a halálozások száma. A fejlett országokban ugyanakkor a kapitalizmus – ahogy mondani szokták – jó születésszabályozónak bizonyult. Kevés gyermek született, így noha az emberek tovább éltek, a lélekszám nem nőtt. A halálozási ráta ezért csökkent, vagy stagnált. Az euróövezet országaiban változatlan szinten maradt a mutató. Csak Görögországban emelkedett Közép-Európához, a Baltikumhoz, Fehéroroszországhoz, Oroszországhoz, Bulgáriához, tehát a volt szocialista országokhoz hasonlóan, mivel e térségben szinte mindenütt kevés gyermek született az egészségügyi viszonyok némi javulása ellenére is. A várható élettartamok ugyanakkor messze nem nyúltak meg annyira, mint a Lajtán túli országokban. A viszonyítási bázis nevezője tehát sem a tovább élő idősök, sem a megszületett (alacsony) gyermekszám miatt nem emelkedett, így a halálozások aránya nőtt (csak a cseheknél és a horvátoknál stagnált). Mi, magyarok körülbelül egy szinten vagyunk jelenleg Oroszországgal: Magyarországon 10-ről 13-ra, Oroszországban 8-ról 13-ra emelkedett félszáz év alatt a halálozási ráta. Úgy tűnik tehát, hogy a legjobb születésszabályozó nem általában a kapitalizmus volt, hanem az a kapitalizmus, amelyik a szocializmus után jött. A volt szocialista országokban – így nálunk is – a népesség csökkenésének perspektíváját láthatjuk. Nem a török, a tatár vagy a Habsburg-uralom pusztítja el az országot, hanem mi magunk.

Visszatérve az orosz helyzetre, különösen a férfilekosságnál magas a halálozási arány, a nők tizenkét évvel élnek tovább, mint férfitársaik. A magas nyers halálozási ráta miatt ezért Oroszországban még a bevándorlás ellenére is csökkenni fog a népességszám. Évente 300 ezren halnak meg olyan betegségekben, amelyek a dohányzással vannak kapcsolatban, s minden ötödik ember (kb. 400 ezren) az alkohol miatt. Mintegy 100 ezer a drogokkal kapcsolatba hozható halálozások száma. Az egészségügy általános állapota sajnálatosan rossz, ami ugyancsak szerepet játszik a magas halálozási számokban.

A migráció tekintetében Oroszország nagy befogadó térség, ugyanakkor 1989 óta jelentős tömegek, mintegy 1,2 millió ember el is hagyta az országot. Többnyire munkaképeskorú, jól képzett fiatalok emigráltak, akik tetemes vagyont vittek magukkal. A bevándorlás jelentős mértékű, de arra gondolni, hogy Oroszország demográfiai problémáját az immigráció oldaná meg, nincs sok értelme. A potenciális „donorországok”, ahonnan szívesen látnának bevándorlókat, többnyire maguk is

³ CENTRAL INTELLIGENCE AGENCY [2015]: *The World Factbook*. <https://www.cia.gov/library/publications/resources/the-world-factbook/geos/rs.html>, <https://www.cia.gov/library/publications/resources/the-world-factbook/geos/hu.html>

hasonló népesedési gondokkal küzdenek. (Ismeretes, hogy a volt szovjet tagköztársaságok közül csak a muszlim vallásúakban van jelentős népszaporulat. Ugyan voltak a nyugati szakirodalomban spekulációk az orosz hadsereg iszlamizálódásáról s egyéb hasonló veszélyekről, orosz elemzők azt állítják, hogy a helyzet nem olyan sötét, mint amilyennek azt a nyugati szakértők lefestik.)

Az orosz kormány Nyitott Kormányzati Család és Gyermekek Munkacsoportja⁴ számos becslést készített a demográfiai helyzet várható alakulásáról 2050-ig. Ezek szerint, ha nem történik változás a születési és a halálozási ráta alakulásában, 2020-ra az orosz lakosság 140 millió főre csökken, 2050-ben pedig csak 113 millió fő lesz. A legrosszabb scenárió 2050-re 100 milliós orosz népességszámot vetít előre. A legoptimistább változat szerint azonban 2040-re akár 155 millió főre is növelhető a lélekszám. Vagyis a mai döntések – vagy éppen azok elmaradása – hatalmas differenciákat, félszáz milliós (!) különbségeket eredményezhetnek, akár egyharmadával is megváltoztathatják a mai lakosság nagyságát. Ezért nagy jelentőségű, hogy az Orosz Föderáció területére kidolgozták a 2025-ig terjedő demográfiai koncepciót. Nem kis időnek kell eltelnie addig, amíg a fontos jogszabályok érvényre jutnak, és ez nyilván a demográfiai adatokra is vonatkozik. Éppen ezért elengedhetetlen a megfelelő döntések időben történő meghozatala! A 2000-es évek második évtizede alapvető fontosságú lesz, hiszen sürget az idő. A gyermekvállalásra képes, 20–40 éves nők létszáma csak az elkövetkezendő 5-7 évben marad viszonylag magas, azután drasztikusan lecsökken, így csak addig tud érdemben hozzájárulni a lélekszám emeléséhez. Tehát kevés az idő a cselekvési programok kidolgozására!

Figyelemre méltó, hogy Oroszországban – hasonlóan hazánkhoz – a család értékei még mindig fontosabbak, mint a nyugati országokban, s a kívánt gyermekszám is jóval magasabb, mint a ténylegesen vállalt gyermekeké. Tehát úgy tűnik, ha megfelelő társadalompolitikai intézkedéseket hoznak a kérdés megoldására, akkor komoly eredményeket lehet elérni; s ez így is lett!

Az orosz elemzők szerint a nemzetközi adatok azt mutatják, hogy ha egy ország GDP-je 2-4 százalékát rászánja a családkérdés megoldására, akkor abban sikeres lesz. Nyugathoz képest Oroszország hatékonyabban, kevesebb ráfordítással is elég jó eredményeket tud elérni, mivel, mint ahogy már utaltunk rá, a családok (főleg a nők) korábban több gyermeket szerettek volna, csak azt a szegénység miatt nem engedhették meg maguknak. Más országokban, ahol a családpolitika sikeres volt, a családtámogatás a GDP 2-3, esetleg 4 százalékát is elérte. Oroszországban ez a GDP 0,58 százaléka volt csupán (nem számítva bele az ún. anyasági tőkét, ami, mint arra a jelen írás következő része rámutat, a demográfiai kiigazítás hathatós eszköze lett). De még az anyasági tőkével együtt sem volt több a családtámogatásra szánt összeg, mint a GDP 1,5 százaléka. Messze alatta maradt tehát azoknak az erőfeszítéseknek,

⁴ A nyitott kormányzatról lásd VINOGRADOVA, N. S. – MOISEEVA, O. A. [2015]: Open Government and “E-Government” in Russia. *Sociology Study*. Vol. 5. No. 1. pp. 29–38.

amelyeket a fejlettebb családtámogatási rendszerrel rendelkező nyugati országok tettek azért, hogy elérjék a termékenységben az átlagos 1,8-2 gyermekszámot. Hogy ez miért alakult így? Azért, mert olyan nagy és koncentrált a szegénység Oroszországban, hogy az átlagbérek legalább 30 százalékkal elmaradnak a magyarországiaktól. Különösen a sokgyermekes famíliák és az egyedülálló szülők tekintetében nagy a gond. Esetükben tehát a családokra szánt állami pénzmennyiség igen hatékony lehet, a szegénységből emeli ki ezeket a rétegeket.

A nemzetközi kutatások szerint eredményt akkor lehet elérni, ha az anyák szülői hivatásuk mellett dolgoznak is. A fejlett északi országokban például sokkal több anya dolgozik, mint más, egyébként náluk demográfiailag kevésbé sikeres európai régiókban. Ebből az orosz szakértők is azt a következtetést vonták le, hogy az a leg-hatékonyabb, ha az adókedvezményeket és a készpénzes családtámogatást olyan állami intézkedésekkel (óvodák építése, gyermekgondozók alkalmazása, rugalmas munkarend az anyák számára, megfelelő iskolarendszer stb.) kombinálják, amelyek lehetővé teszik a munka és a család összehangolását a nők számára. Egyelőre Oroszországban mindezt fejleszteni kell, mert nem kielégítő a szolgáltatások elérhetősége. Kevés az állami óvoda és bölcsőde, s az ilyen jellegű magánszolgáltatás pedig megfizethetetlen az egyszerű polgárok számára.

Az orosz társadalompolitikusok azt szűrték le a nemzetközi gyakorlatból, hogy feltétlenül módot kell teremteni a három év alatti gyermekek családban való gondozására. (A magyar gyakorlatban ez nem ismeretlen, de az oroszok számára még megvalósítandó feladat.) A gyermekgondozási szabadság biztosítása, illetve jelentős állami támogatás is szükséges ahhoz, hogy nagyobb legyen a gyermekvállalási kedv. A felmérések szerint az intézményes, általános iskola előtti nevelési hálózat Oroszországban csak a hatévesnél fiatalabb gyermekek 58 százaléka számára elérhető, míg például a francia gyakorlat – amit az oroszok többnyire etalonnak tekintenek – 80 százalékos lefedettséget biztosít. (Magyarországon hároméves kortól kötelező az óvodába járás. A bölcsődei szolgáltatásoknak pedig az EU szerint ki kellene terjedniük a gyermekek egyharmadára, melynek még jócskán alatta vagyunk.)

Azt is látják a szakértők, hogy a lakáspolitikai szintén fontos szerepet játszik a gyermekvállalásban. A háromgyermekes családokat ezért szociális lakástámogatással és kamatmentes lakásépítési kölcsönrel kell segíteni. Az orosz szakértők sikeres példákat találtak ezekre a Baltikumban és Kelet-Európában. (Nem véletlen, hogy a magyar kormányzat is számos módon igyekszik segíteni a többgyermekes családok lakáshoz jutását.)

A lélekszám csökkenésének elkerüléséhez vezető másik út a halálozások, különösen a férfihalandóság jelentős csökkentése. Ebben nagy szerepet játszik az alkoholizmus elleni küzdelem. A közelmúltban fogadták el Oroszországban azokat a törvényeket, amelyek a WHO (World Health Organization – Egészségügyi Világszervezet) ajánlásain alapulnak annak érdekében, hogy az alkohol és a dohányzás káros hatásait

csökkentsék. Most az a feladat, hogy ezeknek érvényt szerezzenek. Már 2013-ban törvényt hoztak a nyilvános helyeken való alkoholfogyasztás tilalmáról, nemrégiben pedig betiltották a dohánytermékek reklámozását, és a jövedéki adót jóval a kelet-európai szint fölé emelték. Az életkilátások javításában nagy szerepe van az egészségügyi ellátórendszer minőségének is. Az orosz szakértők megállapítják, hogy a rendszer finanszírozottsága alacsony, a GDP-hez viszonyított aránya fele a nyugat-európainak, vagyis elkerülhetetlen lenne az egészségügyre fordított kiadások jelentős mértékű emelése. Előnyben kellene részesíteni az ambuláns kezelést, harmonizálni a kórházi protokollokat a nyugati gyakorlattal, s biztosítani a szabályok következetes alkalmazását. Emellett a mentőszolgálat és a nővérképzés fejlesztésére is szükség van. A vidéki területeken elengedhetetlen az egészségügyi ellátásokhoz való hozzáférés javítása; a rák elleni küzdelem jegyében pedig tömegessé kellene tenni a vastagbélrák-szűrést és a papillomavírus elleni oltást a fiatal nőknél. Figyelemre méltó, hogy a közlekedési kultúra javításának (a biztonsági öv és a gyermekülés használatának, az ittas vezetés tilalmának stb.) is kiemelt szerepet szánnak, hiszen sok a baleset miatti elhalálozás.

Ami a migrációt illeti, az orosz szakértők a demográfiai stratégiai koncepcióban jelentős nettó (évi 300 ezer fős) népességbevándorlással kalkulálnak. Hangsúlyozzák azonban, hogy a kulturális és a képzettségbeli paraméterek vezérlő szempontot jelentenek a befogadásnál.

Világosan látják, hogy a kivándorlás visszafogásához vonzóbbá kellene tenni a hazai munka- és vállalkozási környezetet. A kettős állampolgárság, a bürokrácia csökkentése, a repatriálás elősegítése, a vállalkozásoknak nyújtott adókedvezmények, a gazdálkodáshoz termőföld biztosítása (különösen a határterületeken), tehát jószerint az egész gazdaságpolitika kapcsolatban van a demográfiai helyzet alakulásával. Ha van jövő egy generáció előtt, akkor „jönnek a gyermekek, és itthon maradnak az emberek”.

Látni kell azonban, ha nem valósítanak meg egy komplex stratégiai programot a közeljövőben, akkor nem kizárt az orosz népesség számának több tízmilliós csökkenése sem. Ez (nem csak!) az orosz társadalom előtt álló legnagyobb kihívás a következő tíz évben.

Néhány szó az anyasági tőkéről

Oroszországban a közelmúlt legsikeresebb akciója a demográfiai helyzet javítására az anyasági (családi) tőke bevezetése volt. Ezt a 2007-től 2016-ig terjedő időszakra hirdették meg azok számára, akik ez idő alatt második (harmadik vagy ennél több) gyermeket is vállaltak. Összege 2015-ben 453 026 rubelt tett ki. (Figyelembe véve, hogy az orosz havi átlagbérek 2015-ben 32 ezer rubel körül alakultak, ez nem nagy

összeg, de mégis hatékonyak bizonyult, hiszen a legszegényebb többgyermekes családokra koncentrált.)

A támogatást az említett időszak alatt csak egyszer adták, összegét évenként indexálták. A vállalt (megszületett vagy adoptált) gyermek utáni lehívás időben korlátlan volt. Rendszeresen a születés utáni három évben lehetett felhasználni, de jelzálogkölcsön-törlesztésre, kamatfizetésre bármikor. Emellett mentes volt a jövedelemadó alól; és értelemszerűen nulla lett a jogosult halála vagy szülői feladatokra való alkalmatlanná válása, továbbá a gyermek halála esetén. Az igénylők csak bankátutalás formájában használhatták fel, készpénzre nem válhatták. Sokféle felhasználási lehetősége közül érdemes megemlíteni a következőket:

- lakáskörülmények javítása, lakásvásárlás, -építés, -felújítás, -bővítés;
- lakások bebútorozása (akár csináltatott, akár saját készítésű bútorral);
- lakáshitelek saját részének befizetése, törlesztés, részvétel lakás-építési szervezetben;
- gyermeknevelési célok, valamint államilag akkreditált oktatási programokban való részvétel finanszírozása, oktatási intézményekben lakó gyermekek költségeinek fedezése;
- az anya tökefedezeti nyugdíjbiztosítása vagy hátrányos helyzetű gyermekek nevelése.

Zárásgondolatok

Az előbbieken idézett adatok rámutatnak, hogy az anyasági tőke juttatásával megvalósuló támogatás mindenképpen komoly eredményeket hozott az orosz demográfiai helyzet javulásában. Az intézkedést viszonylag hosszú időtartamra hirdették meg. Tanulságképpen megállapítható, hogy időben kell lépni, ha a népesezésben változást szeretnénk elérni. S azt sem szabad elfelejteni, hogy a kieső gyermekszám, ezen belül a lányok születésének visszaesése a negyed századdal későbbi demográfiai helyzetre is hullámszerűen kihat.

Természetesen nem minden a pénz. A családi értékek rehabilitálása, az anyaság tisztelete, a társas elköteleződés általánossá válása elengedhetetlen előfeltétele minden országban a demográfiai trendek kedvezőbbre fordulásának, s ahogy az orosz példa esetében is láttuk, ugyancsak szükséges előfeltétel a reményteljes gazdasági perspektívát biztosító, komplex gazdaságpolitika léte is.